

**Національна академія наук України
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича**

“І СЛОВА СТАЛИ ЧИНОМ ЖИВИМ...”

**Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських
доль та стосунків**

Львів – 2014

УДК

[94(477): 329.7 ОУН–УПА]“193–195” (092)

Надруковано за рішенням
Вченої ради Інституту українознавства
ім. І. Крип’якевича НАН України

“І слова стали чином живим...” Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських доль та стосунків. Збірник біографічних нарисів / Відп. ред. О. Стасюк; НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. – Львів, 2014. – 216 с.

До збірника біографічних нарисів увійшли життєписи учасників національно-визвольного руху 1930-1950-х років, долі яких найбільш яскраво відображають зміст, перебіг, масштаби та географію боротьби. Основним принципом відтворення біографій провідників та рядових членів підпілля обрано суто гуманістичний вимір людських доль, що базується на європейському розумінні цінностей людського життя, неповторності кожної окремої людини та не терпить ідеологічних нашарувань та штампів.

Відповідальний редактор: Олександра Стасюк

Рецензенти: д. і. н., проф. Микола Литвин

д. і. н., Іван Патер

ББК

63.3 (4УКР)

ISBN 978-966-02-7690-1

©Стасюк О., упор. і відп. ред.

© Дикун Я., обкладинка

МАРІЯ ЦЬОК. БІОГРАФІЧНЕ

Безумовною перевагою біографічних досліджень є їх можливість докластись до диференційованої картини соціальної дійсності [15]. В пострадянському просторі фактично відразу після краху системи відбувся справжній бум біографічних публікацій, особливу увагу при цьому отримали колишні учасники та учасниці українського націоналістичного підпілля. Системні зміни сприяли як відкриттю архівів, так і масштабному зверненню до свідків подій, наративи яких не підпадали в офіційне подання історії Радянського Союзу. Біографічні конструкти, які суттєво змінювались з початку 1990-х років, давали з однієї сторони можливість деконструювати ідеологічні наслоювання радянського часу, з іншої – підкреслювали нові тенденції в біографічних канонах та, особливо, масову появу і пантеонізацію нових героїв та героїнь. Вагому роль в таких біографічних новобудовах зіграло написання біографій представників та представниць українського націоналістичного підпілля. Останні перебували до краху радянської системи в одномірному наративі репрезентантів “озброєних банд”. Такі трансформації в культурі пам’яті однак не означали автоматичну заміну одного домінантного наративу іншим. Процес включав, і включає в собі складну систему ієрархій споминів та самоідентифікацій, де з пантеоном провідників та напівпровідників (Василь Расевич) співіснують менш популярні, або загалом закриті теми. Такою табуйованою

*Марія Козловська.
Варшава, 1955–1958 рр.*

темою в авто(біо)графіях) представників та представниць українського націоналістичного підпілля став факт співпраці багатьох членів ОУН і УПА з органами радянської та польської служб державної безпеки. В культурі пам'яті це призвело до подвійного замовчування. З одного боку, лінійна біографічна схема “доброго повстанця” в діаспорі, а пізніше і в Україні, не визнавала фактів масштабної ефективної співпраці численних активістів підпілля з радянськими службами. З другого ж, опонентам та опоненткам ОУН і УПА було “невигідно” оприлюднювати ретельно опрацьовані механізми вербування агентів, які базувались на брутальному психологічному тиску та насиллі. Визнання масштабів насилля означало би позиціонувати повстанців у ролі жертви у безвихідній ситуації. Віктимний статус учасників підпілля надавав би їхній діяльності своєрідного виправдання, що в рамках тотального осуду було би неприйнятним для радянської влади. Іншою характерною рисою сучасних колективних біографій повстанців стала їх універсалізація за нормованими гендерними ієрархіями, які як і конструкт нації (особливо важливий в біографіях учасників та учасниць українського підпілля) мають схожу претензію на універсальність [16].

В цьому сенсі приклад Марії Цьок далекий від однозначного подання та розуміння участі населення (зокрема жінок) в українському націоналістичному підпіллі. Її самоідентифікації – як лемкині, як жінки, як політично діючої особи, зрештою, як зрадниці, навпаки, дають можливість зрозуміти наскільки нечітко виражені та постійно змінюючими є кордони між приватним та публічним, між “жіночим” та “чоловічим” і, можливо, в контексті історії ОУН і УПА, особливо важливим, – між “своїм” та “ворожим”.

* * *

Осінь 2009 року. Закінчувався черговий день Данилового семінару в Оттаві, присвяченого культурі пам'яті щодо Другої світової війни. Після доповіді стомлено встаю в пошуках кави. До мене підходить жінка: “Моя мама... Вона була з тих... З останньої частини вашої доповіді...” “З останньої частини моєї доповіді” – це ті жін-

ки українського націоналістичного підпілля, що не потрапили в нормативні рамки сьогоденішнього канону пам'яті або узагальнені під штампом “зрадництва”. Їх імена добре були відомі радянським та польським спецслужбам, а фото зберігаються хіба що в сімейних альбомах їхніх дітей.

“Я ніколи не чула, щоб вона розмовляла польською. Ніколи. Вона мало що згадувала, і ми хіба здогадувались, що події того часу були для неї непростими. В сім'ї ми знали, що вона була в підпіллі, але про її довгорічну співпрацю с УБ... про це ми ніколи не думали. Книга Галагіди стала для нас справжнім шоком”, – розповідає донька зв'язкової ОУН Марії Цьок Олександра Опар, коли наступного дня я навідую її вдома в Оттаві.

2005 року Ігор Галагіда, відомий польський історик та працівник Інституту Національної пам'яті (ІПН) у Вроцлаві, опублікував скандальну книгу[1] – дослідження про розгалужену агентуру в рядах українського підпілля на території Польщі, зокрема про діяльність Леона (Леоніда) Лапінського (“Зенона”), агента польської Служби Безпеки¹. Серед названих агентів та агенток вказано й ім'я Марії Цьок, яка згідно актів Міністерства Безпеки ПНР (зберігаються в архіві Інституту Національної пам'яті) була однією з найпродуктивніших працівниць польської комуністичної Служби Безпеки. Марія Цьок, вона ж “Мирослава”, зв'язкова підпілля в надрайоні “Верховина”, вона ж “Скала” (“Целіна”, “Луцина”) – агентка УБ, діяльність якої була спрямована на утримання контактів з націоналістичним центром ОУН за кордоном (операція Ц-1), а пізніше – на ліквідацію польської націоналістичної організації “WIN” (операція “Цезари”) [2].

Марія Цьок народилась 31 серпня 1923 року в сім'ї рільників на західній Лемківщині, де й провела дитинство та юність. Після школи дівчина закінчила однорічний садівничий курс в місті Криниця, що недалеко від її рідного села

¹ Управління Безпеки (Urząd Bezpieczeństwa) або Міністерство загальної безпеки (Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, MBP) – головна спецслужба Польської Народної Республіки в 1945–1954рр.

Пантна, й під час війни працювала в дитячому садочку вихователькою. Більшість з її оточення запам'ятали Марію як імпульсивну, енергійну та харизматичну людину. Найближча подруга Марії Цьок, Параскевія Ротко (Грицай), у споминах, надрукованих на еміграції, згадує про неї як про людину з виразними лідерськими якостями: "...в театральних виставах грала завжди головну роль, в хорі співала другим сопрано... Марія була невтомна в тому, що робила" [3. С.4].

Також у післявоєнних протоколах допитів [4] учасників групи "Смирного" референтами СБ ЗЧ ОУН, Марію характеризували як яскраву особистість, яка свідомо своєї сили впливу, зокрема на чоловіків. У цих свідченнях участь М. Цьок в підпільному русі датується початком 1945 року. Але за словами її подруги, Параскевії Ротко, Марія підтримувала зв'язки з підпіллям й раніше; зокрема під час війни через неї проходила пошта до української допоміжної поліції [5]. Марія Цьок закінчила санітарний курс УПА весною 1945 року, отримавши підпільне псевдо "Мирослава". Наприкінці року вона остаточно перейшла на нелегальне становище і до серпня 1947 року виконувала функції районної санітарки групи "Смирного" [6].

Відзначаючи запал та комунікативність Марії Цьок, колишні учасники групи "Смирного" пов'язували її вступ у підпілля передусім особистими зв'язками з місцевими хлопцями, а не ідейними мотивами. А один з колишніх повстанців на псевдо "Іскра", якому вдалося виїхати до Західної Німеччини, на запити референтів СБ про мотивацію вступу "Мирослави" до лав повстанців відповів, що нею безперечно керували патріотичні переконання, однак переважало особисте: "можна сказати ідейна, але що з того коли жінчиною керує не ідея, а щось інше... Перехід її до підпільного життя не був стопроцентний з погляду політичного, але більшістю, що закохалася в "Блуднім" і тому вже була змушена піти у підпілля" [6. Р.59]. Загалом в характеристиках "Мирослави" її колишніми товаришами по підпіллю домінують негативні та недовірливі оцінки, що

пов'язане як з їхніми багаторічними підозрами в агентурній діяльності Марії Цьок, так і упередженим ставленням до жінок у підпіллі загалом.

Згадуючи про Марію Цьок, Параскевія Ротко називає точну дату припинення діяльності “Мирослави” як санітар-

*Члени групи “Смирного”. Лемківщина, приблизно 1947 рік.
На фото перший зліва - Євген Мельничук “Білий”, перший справа -
Іван Смаржж “Тімста”. В нижньому ряді зліва направо: Марія Цьок,
Параскевія Ротко, Марія Шкирпан.*

Фото із приватного архіву Александри Опар, доньки Марії Цьок.

ки УПА – 27 серпня 1947 року. Така точність не випадкова. Саме цього дня їх група, де окрім “Мирослави” діяла і Параскевія, перейшла польський кордон із Чехословаччиною. Всі жінки, які належали до групи “Смирного” були залишені в лісі в районі міста Грибів [7]. Окрім Марії та Параскевії, до групи входила Марія Шкирпан – “Зоня”.

За наказом надрайонового провідника “Христі” [8] всіх трьох було відділено від групи та залишено на території комуністичної Польщі без документів та засобів на про-

життя. У розмові з редакцією діаспорної газети “Наше слово” Параскевія Ротко пояснила вчинок провідниці наступним чином: “В наказі нічого не було сказано про діяльність жінок, тому нас було вирішено залишити” [9]. Окрім того, “Христя” була незадоволена роботою жінок, особливо “Мирослави”, яку вона категоризувала як таку, що “не заслуговує на довіру” [10].

Жінки повернулися до родичів. “Мирослава” – до тітки в Зеленій Горі, “Зоня” та Параскевія – до Кожухова. Згодом всіх трьох заарештували. Параскевію Ротко затримали в грудні 1947 року та засудили до 10 років в’язниці. Під час допитів дівчину катували: окрім побиття, використовували електричний струм [9]. Після звільнення Параскевія Ротко вийшла заміж за колишнього політично засудженого та в 1965 році виїхала з ним до Канади.

Марію Шкирпан (“Зоня”) арештували в квітні 1948 року. Вона підписала протокол про співпрацю з польськими органами безпеки та діяла агенткою УБ [11]. Після року агентурної роботи їй вдалося восени 1949 року перейти кордон з групою того ж “Смирного”, який повернувся до Польщі з завданням від ОУН [12]. Свою агентурну діяльність вона визнала вже в Німеччині на допитах Служби Безпеки ОУН за кордоном². Згідно документів “Зоня” представила наступну версію її згоди на співпрацю з УБ: “Потім замкнули мене назад до цілі [до камери]. Сиділа я там ще день і думала, чому так зі мною обходяться делікатно і що вони зі мною думають зробити... більше мене не питали, тільки казали до мене, чи я хочу вийти на вільність... по-мимому того хоч ти і заслужила на це, щоб тебе покарати на 10 літ тюрми, даємо тобі документа і пускаємо тебе на

² В 1990-х роках було записано розмову “Зоні” з сім’єю – єдине усне джерело, яке існує в історії групи “Смирного”. В розмові “Зоня” згадує свій арешт вже в Німеччині СБ: “Власні люди хотіли мене вбити [СБ в Німеччині-А.] [...], а інші [група, з якою Зоня перейшла кордон-А.] мене надурили, щоб себе врятувати [...]”. “Зоня” однак вижила. Її подруга німка, яка випадково бачила, як її закрили в кімнаті, подзвонила в поліцію.

вільність, і без жодної умови і говорячи подають мені папір і перо і кажуть писати те, що вони мені будуть диктувати. Я боролась з думками і не знала, що зі мною діється і до сьогодні не знаю, що я там писала...” [6]. Її завдання як агентки полягало в підтримці листування з членами групи, що відійшли в Німеччину, тими, хто залишив її з двома подругами в лісі. Крім того, вона була повинна доповісти про активних в підпіллі осіб. З часом “Зоня” стала помічницею своєї двоюрідної сестри та подруги Марії Цьок.

Марію Цьок заарештували першою. У березні 1948 року вона була допитана в Горлиці, де знаходилась близько двох тижнів, після чого, за даними УБ, підписала угоду на співпрацю. За версією “Зоні”, основною мотивацією такого рішення Марії Цьок став шантаж спецслужб долею її батька, який на момент арешту доньки вже перебував у Сибіру. Давши згоду на співпрацю, вона сподівалась звільнити його із заслання. Крім того, як зазначає “Зоня”, і її, і Марію гнітив факт зради їхніх товаришів, які залишили жінок в лісі, а самі перейшли кордон.

“Мирослава” і “Зоня” не були фізично катовані польськими спецслужбами. Їхня зрада обумовлена як складними нашаруваннями міжкомунікативних відносин в середовищі повстанців напередодні розгрому підпілля, так і почуттям образи на товаришів, які залишили жінок без допомоги. Свою роль відіграли також первинні мотивації вступу жінок до підпілля, лабільність власної ідентичності та ситуативна “користь”, як-то: звільнення родичів, яке могло стати вирішальним у згоді до співпраці з УБ³. Історія трьох лемківських жінок є одним із численних прикладів ситуативного потрапляння в агентурні сітки. УБ, спираючись на біографічні нюанси, вдало використало з однієї сторони почуття образи “Мирослави” та “Зоні” до членів

³ Наприклад, “Зоня” за німецьких часів працювала кухаркою у німців, що за умов радянської дійсності погрожувало їй арештом і тим самим могло стати вирішальним чинником її відходу до лав повстанців у лісі.

групи, які їх покинули в лісі⁴. З іншої сторони вони інструментували почуття провини чоловіків-учасників групи, які не зважаючи на підозру в агентурній роботі, підтримували листування з “Зонею” та “Мирославою”.

У варшавському архіві ППН в реєстрі актів під її ім'ям можна знайти численні томи до діяльності Марії Цьок-Козловської як агентки прорадянського польського уряду. “Мирослава”, яка отримала УБ-псевдо “Скала”, з часом стала однією з найпродуктивніших і найдовше діючих агенток польської МБП. Понад 10 років вона приймала участь в різноманітних операціях служби безпеки Польщі і, як впливає з документів, користувалася повагою та довірою працівників МБП

На знак подяки їй дозволили побачити на території радянської України її колишнього нареченого Євгена Мельничука, районного господарчого УПА на Лемківщині, учасника групи “Смирного”. Історія їхнього непростого кохання є невід’ємною частиною процесу вербування та співпраці “Мирослави” з польськими спецслужбами. Водночас вона могла б стати основою для цікавого кіно-сценарію. Серед небагатьох речей, що “Мирослава” взяла з собою, емігруючи 1959 року з дозволу польських спецслужб до Канади, була листівка Євгена Мельничука-“Білого” із зображенням Одеського вокзалу, надіслана з Вознесенська...

Мельничук влітку 1947 року відійшов разом зі своєю групою за кордон, але незабаром повернувся із завданням від ЗЧ ОУН, був заарештований УБ та переданий радянським органам безпеки. Після семи років ув’язнення, він працював у колгоспі села Трикрати Миколаївської області, звідки власне й поновилося його листування з Марією. Активізувавши листування з колишнім нареченим, який то звинувачував її у зраді, то зізнавався в коханні, Марія про-

⁴ “Зоня” за німецьких часів працювала кухаркою у німців, що за умов радянської дійсності погрожувало їй арештом і тим самим могло стати вирішальним чинником її відходу до лав повстанців у лісі.

сила УБ відвідати Є. Мельничука в Україні. На той час Марії Цьок виповнилося 35 років, вона жила у Варшаві під зміненим прізвищем та, кооперуючи більше 10 років зі спецслужбами Польщі, розглядалася за дозволом “працедавця” на виїзд до Канади за шлюбним оголошенням.

Враховуючи довгорічну успішну агентурну діяльність М. Цьок, польські спецслужби в кооперації з радянськими, влаштували влітку 1958 року приїзд Марії Цьок до Львова, надавши їй попередньо відповідні інструкції. Телефонні розмови “Білого” та “Мирослави”, їхні телеграми і листи старанно нотувались співробітниками спецслужб. В актах польської УБ також докладно зафіксовані численні подробиці їхнього приватного життя, розпач та чекання Марії на приїзд “Білого” в готелі “Інтурист” у Львові та очікування ним дозволу на її приїзд до Вознесенська. Він кілька тижнів чекав на неї кожного дня на вокзалі у Вознесенську, вона на нього у Львові. Зустрічі “Мирослава” та “Білий” так і не дочекалися. “Білий” у 1960 році одружився, але рік по тому, у віці 35 років помер, захворівши на туберкульоз.

Після повернення з Радянського Союзу Марія Цьок поновлює активне листування з редакціями канадських газет, що містили шлюбні оголошення. За одним із таких оголошень жінка знайомиться з Йозефом Опаром та приймає його пропозицію одружитись. В кінці 1950-тих років, коли значну частину мережі як українського, так і польського підпілля було викрито, її діяльність як агентки вже фактично не мала значення. Тому 1959 року Марії Цьок було дозволено виїхати до Канади. Умовою для виїзду стало зобов'язання “листуватися” з УБ та подавати регулярні рапорти про моральний стан діаспори та останні події в еміграційних колах.

Проживши рік у Торонто, Марія Цьок обірвала зв'язки з польськими спецслужбами. Її подальше життя минало в постійному страхі перед СБ ОУН, яке винесло агентці “Скалі” смертельний вирок за зраду; польським УБ, що шукало подальшого контакту зі зниклою агенткою, врешті

членами власної сім'ї, які у будь-який момент могли довідатися про агентурне минуле їхньої дружини та матері.

Марія померла 1999-го року в Торонто й була похована на цвинтарі Св. Володимира в Оаквілі (за іронією долі недалеко від свого колишнього зверхника “Смирного”). Незадовго до смерті жінка попросила не вказувати на її надгробку імені, прізвища та дати народження, а вигравірувати лише кілька слів: “Прожила 74 роки”, – таким чином уникаючи подачі сфальсифікованих біографічних даних.

Історія Марії Цьок відверто далека від лінійного канону пам'яті щодо діячів ОУН і УПА. Покинута повстанцями перед переходом кордону, завербована польськими спецслужбами, переслідувана в Канаді СБ, а пізніше й УБ, яке намагалося відновити контроль над своєю агенткою, вона не наважилась розповісти історію свого життя [13].

Олена Петренко

Джерела та література

1. *Igor Halagida*. Prowokacja “Zenona”. Geneza, przebieg i skutki operacji MBP o kryptonimie “C-1” przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950–1954), Warszawa 2005.
2. IPN BU 00169/15, томи 1-6. Крім того див. IPN BU 01434/154 . Акти агентки “Скала” в архіві ІПН міста Ряшова, див. AIPN Rz 0087/395.
3. Параскевія Ротко живе сьогодні в Торонто. Після її звільнення в середині 1950-тих років вона повернулась до своєї матері в західну Польщу. В 1956 році Ротко познайомилась зі своїм майбутнім чоловіком, з яким вона 1965 року емігрувала до Канади. Разом з її, за цей час померлим чоловіком, надрукувала спомини: А рани не гоїлися: спомини “Чорноти”. – Торонто-Львів, 2001; Спомини про “Мироту” // Наше слово. – №3 (2164). – 1999.01.13 . – С. 4.

4. Протоколи знаходяться в Архіві Петра Потічного (Торонтська бібліотека).
5. Приватний Архів Олександри Опар. Записані спогади Параскевії Ротко.
6. *The Peter J. Potichnyj Collection*, Box 81, tom XV, Folder 2. Interrogation of “Zonja” and various reports; P.59. Свідчення “Іскри” від 15 січня 1960 р.; P.60; P.92.
7. *Михайло Федак*. “Смирний” районний провідник 2-го району (надрайон “Верховина”). Див. Лемківщина і Перемищина-“Холодний Яр”, “Бескид”, “Верховина” – політичні звіти, документи. Літопис УПА. – Львів-Торонто, 2002. – Т. 34. – С. 832. До біографії Михайла Федака, див. *The Peter J. Potichnyj Collection*, Box 81, tom XV, Folder 1, Various reports on “Burlaka”.
8. *Ірена Тимочко-Камінська*. “Христя”, (1923–2010), член ОУН з 1944 року, повітова провідниця УЧХ на теренах с.Бірче, від вересня 1945 надрайонова УЧХ Західної Лемківщини, від 1946 працювала в господарчій референтурі надрайону “Бескид”, а потім надрайону “Верховина”. Після загибелі в лютому 1947 року надрайонового провідника ОУН Західної Лемківщини Степана Ярошевича “Роберта” була призначена його наступницею. В листопаді 1947 року заарештована в Перемишлі УБ, після 8 років ув’язнення жила у Вроцлаві, 1981 року емігрувала в США. Опублікувала спомини: *Моя Одисея*. – Варшава, 2005; Відеоінтерв’ю з Іреною Тимочко (знято на початку 1990 -х років) про її роки в підпіллі знаходиться в Українсько-Канадському Дослідчо-Документаційному Центрі (Торонто), див. <http://www.ucrdc.org>.
9. *Наше слово*. – №3 (2164). – 1999.01.13. – С. 3.
10. За свідченнями учасників групи, особисті антипатії зіграли вирішальну роль у наказі залишити жінок. Див. Акти “Зоні” в архіві Петра Потічного в Торонто: *The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine*, Box 81 Tom XV, Folders: 2. Interrogation of “Zonja”, 3. Various reports on “Zonja”.

11. В актах УБ відома як агентка “Burza”. Марія Шкирпан померла 2004 року в Рочестері, Нью Йорк.
12. Один з учасників групи зображає перебіг подій наступним чином: “Дня 24. 7. 1949 відходить зв’язкова група в складі Смирного, Помсти Богдана налагодити зв’язок з клітинами організації на терені Польщі. 12. 8. 1949 переходять польсько-чеський кордон”, див. Звіт “Грізного” в: *The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine*, Box 81 Tom XV, Folders: 2. До зрівняння також Hałagida, Igor, Prowokacja “Zenona”, а.100.
13. *Петренко Олена*. Інструменталізація страху. Використання радянськими та польськими органами безпеки жінок-агенток у боротьбі проти українського націоналістичного підпілля / Олена Петренко // *Україна Модерна*. – 2011. – № 18 (7). С. 141–167.
14. *Петренко Олена*. Зустріч, якої не було. Історія однієї листівки / Олена Петренко // *Онлайн ресурс “Historians in UA”*: <http://www.historians.in.ua/index.php/avtorska-kolonka/69-olena-petrenko-zustrich-iaкои-ne-bulo-istoriia-odniei-lystivky>
15. До методології біографічних досліджень див. вибірково: Gerd Jüttemann/ Hans Thomae: *Biographische Methoden in den Humanwissenschaften*, Köln 1999; Bernhard Fetz: *Die Biographie – Zur Grundlegung ihrer Theorie*, Wien 2009; Renders, Hans; de Naan, Binne *Theoretical Discussions of Biography. Approaches from History, Microhistory, and Life Writing*, Lewiston 2013; Jill Lepore, ‘Historians Who Love Too Much: Reflections on Microhistory and Biography’, in: *The Journal of American History* 88(01)1, p. 129–144; Barbara Caine: *Biography and History*, Basingstoke and New York 2010.
16. До цієї тематики див. Tamar Mayer: *Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation*, London 2002